

БАНКЛАРДА УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРГА
ИНВЕСТИЦИЯЛАР ТАҲЛИЛИ ВА АУДИТНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Бухоро вилояти

Осиё Халқаро Университети

Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича) 1-босқич талабаси

Абдукахарова Шоира Абдувахобовна

Аннотация: Мазкур мақолада Банкларда узоқ муддатли активларга инвестициялар таҳлили ва аудитни такомиллаштириш моҳияти ва аҳамияти ҳамда молиявий ҳисоботларда узоқ муддатли активларни акс эттириш тамойиллари ёритиб берилган.

Калит сузлар: *молиявий сектор, хўжалик юритувчи субъектлар, статик баланс, ташқи иқтисодий алоқалар, динамик баланс, реал молиявий аҳвол, статик баланс, аудит.*

Ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш, халқаро биржаларга чиқиш, хорижий инвестицияларни мамлакатимизга кириб келиши учун қулай инвестицион муҳит яратиш ҳамда жаҳон ҳамжамиятлари билан интеграциялашув жараёнларини янада жадаллаштириш заруратлари республикамизнинг молиявий ҳисобот халқаро стандартлар асосида такомиллаштиришни тақозо қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015- йил 24- апрелда “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисидаги” фармонида халқаро тажрибаларни чуқур таҳлил қилиш ва шу асосда улар томонидан халқаро стандартлар асосида молиявий ҳисобот ахборотларини нашр қилиш вазифалари қўйилган [2].

2016 йил 14 апрелдаги “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” қонуннинг янги таҳририда 22 дан 27 гача моддалари бевосита молиявий ҳисоботга бағишланган. Қонунда бухгалтерия баланси молиявий ҳисоботнинг таркибий қисми эканлиги эътироф этилган (22-модда) [1].

Ушбу қонун ва фармон талабларидан келиб чиқиб бугунги кунда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган корхоналар томонидан тузилаётган молиявий ҳисоботнинг асосий бўғини бўлган бухгалтерия баланснинг шакли, унда акс эттирилаётган ахборотлар таркиби ва мазмуни, бухгалтерия балансини тузиш методологияси, уни тақдим қилиш масалаларини халқаро амалиётга мувофиқлаштириш ўта долзарб ҳисобланади.

Молиявий секторни изчил ислоҳ қилиш давомида қатор чора-тадбирлар амалга оширилди ва натижада илғор банк бизнесини юритиш ҳамда ушбу секторда рақобат муҳитини кучайтириш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди.

XIX асрнинг охири–XX асрнинг бошларида хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низолар бўйича қабул қилинган ажримлар мазмунида баланснинг асосий вазифаси мулкни баҳолашга қаратилган. Ҳисоботлар, энг аввало, корхоналарнинг ўз мажбуриятлари бўйича тўлов қобилиятига эга экан-лиги ҳақида маълумот бериши лозим, деб ҳисобланган. Статик баланснинг бош мақсади кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилиш ва рўй бериши мумкин бўлган банкротлик-нинг олдини олиш, деб таърифланган. Шунинг учун ҳисобот тузишда бозор нархларини асос қилиб олиш ва корхона фаолияти-нинг пировард молиявий натижасини фақат у тугатилгандан кейин ҳисоблаб чиқиш мумкин, деб эътироф этилган.

Реал тўлов воситалари фақатгина корхона активларини сотиш орқали аниқланиши мумкин бўлгани учун кредиторлар:

- ҳисобот тузишда бозор нархларини асос қилиб олиш кераклигини;
- корхона фаолиятининг охириги молиявий натижасини фақат у тугатилгандан кейин ҳисоблаб чиқиш лозим, деб таъкидлашган.

Узлуксиз фаолият тамойилига амал қилинишини назарда тутган ҳолда, ҳуқуқшунослар корхонани сохта тугатишни, яъни инвентаризация яқунлари бўйича ҳар бир узок муддатли активларни уларнинг со-тилиши мумкин бўлган нархида баҳолашни тавсия этганлар. Шундай қилиб, статик ҳисоб доирасида жорий бозор нархларини баланс тузишда асос қилиб олиш тартиби ҳамда ҳисоботга субъективлик элементи киритилган.

Мулкни баҳолашнинг объективлигини аниқлаш мезони ва кўрсаткичи бўлиб айирбошлаш қиймати ҳисобланган. Одатда, айир-бошлаш қиймати чакана ёки биржа баҳоси сифатида намоён бўлган.

Айирбошлаш қиймати бозорнинг объективлигига айнан шу тартибга кўра корхона ҳисобчилари ҳар бир ҳисобот санасига объектнинг, унинг олдин-ги даврда қандай баҳоланганлигидан қатъий назар, жорий қийматини аниқлаши лозим эди. Амортизация тушунчасига балансда асосий воситалар қийматини пасайтириш, деб қаралган. Бундан ташқари, баҳолаш балансда акс эттирилиши лозим бўлган активлар дои-расини қандай аниқлаш масаласига боғлиқ бўлмаган ҳолда кўриб чиқилган.

XX асрда кўпчилик ҳолларда амалда бозор баҳоси ҳисобланадиган “адолатли қиймат” тушунчаси пайдо бўлди. Бу эса бухгалтерия ҳисобида дастлабки нархлар бўйича баҳолаш тамойилининг ҳукмронлигини шубҳа ости га қўйди. Ушбу ҳолат корхоналарда статик ҳисобни жорий этиш ва статик балансни ту-зиш заруриятини туғдиради. Статик баланс аудит мақсадлари учун жуда қулайдир. Бироқ амалиётда статик ҳисобни юритиш қўшимча ишларни амалга оширишни тақозо этади. Ҳозирги вақтда бухгалтерлар баҳолашнинг мантиқан мувофиқ бўлмаган ҳар хил турлари, ҳисобнинг мақсадлари, вазифалари ва концепцияларини ўзида мужассамлаштирган битта анъанавий баланс тузишни маъқул кўрадилар.

Динамик ҳисоб – бу муайян вақтга кор-хонага киритилган капиталнинг айланма ҳаракатини балансда ифодалашга имкон бе-рувчи ҳисоб юритиш

услубидир. Динамик балансда ҳисобнинг барча объектлари уларнинг таннархи бўйича акс эттирилади. Динамик баланснинг устувор мақсади бўлиб капитал қарама-қаршиликларини акс эттириш ва молиявий натижаларни даромадларнинг харажатлардан ортиб кетиши сифатида ҳисоблаб топишдан иборат. Бунда солиштирма даромадлар ва харажатларни мақсадга мувофиқ ва асосланган ҳолда бирхиллаштириш ва фойдани ҳисоблашга урғу берилади. Бундай ҳисоблаш асосида активларга йўналтирилган қўйилмаларнинг таннархига, яъни дастлабки нархларига эътиборни қаратиш ётади. Реал молиявий аҳволни акс эттириш иккинчи даражали мақсад бўлганлиги учун, активларни қайта баҳолаш ва бозор нархларини қўллаш керак эмас, деган тушунча бу ерда устун туради.

Динамик балансда баҳолашнинг бирхилли-ги тамойилига риоя қилиниши лозим, чунки активларнинг ҳар қандай қайта баҳолалиши молиявий натижаларни бузиб кўрсатилишига сабаб бўлиб қолиши мумкин. Баҳолашни тан-лашда заҳираларни харид қилиш нархи ёки таннархнинг, бозор нархи ёки сотиш нархи-нинг энг паст бўлган нархларда баҳолашни талаб қилувчи эҳтиёткорлик тамойилига риоя қилиниши лозим. Энг паст нархлар тамойи-ли балансни идеал динамик талқин қилишга мос келмайди, лекин шунга қарамасдан унга устунлик берилади. Динамик талқин тарафдорлари активларни балансда уларнинг тан-нархи (харид қилиш қиймати, ёки ишлаб чиқариш таннархи, ёки ишлатиш қиймати) бўйича баҳолашни афзал кўришади, бундан ташқари баланснинг реаллигини тасдиқлаш услуби бўлиб фақат даромадлар ва харажатларни ҳужжатли текшириш мумкин, деб уқтирадилар, қайта санаш услублари эса инкор этилади[3].

Динамик баланснинг ўзига хос хусусият-ларидан бири бўлиб харажатлар ва сарфлар ўртасидаги фарқни аниқлаш ҳисобланади. Харажатлар деганда, ҳақи тўланган ёки тўланиши лозим бўлган активлар тушунилади. Сарфлар деганда эса ўз вазифасини ба-жара олмай қолган, ҳисобдан чиқарилган ак-

тивлар тушунилади. Шунинг учун бухгалтерия ҳисобининг вазифаси харажатларнинг сарфларга айланишини тўғри акс эттиришдан иборат бўлади.

Динамик балансда дебиторлик қарздорлиги сифатидаги даромад билан даромадларнинг келиб тушиши ўртасига қатъий чегара қўйилади. Даромадлар ўз ичи-га нафақат ҳисобот даврининг тушумлари-ни, балки бўлажак сотишларнинг эҳтимолий қийматини ҳам олиши керак. Дебиторлик қарздорлигини ҳисобга олиш бухгалтерия регистрларида тўловни кечиктирилганлиги учун фоизларни акс эттирмасдан юритилиши керак. Бу балансда фақат реал қўйилган капитални акс эттириш зарурати билан ту-шунтирилади. Фоизлар “Фойда ва зарарлар” счёти бўйича фақат уларни тўлаш пайтида акс эттирилади. Кредиторлик қарз активлар-нинг, асосан, пул маблағларининг келгусидаги чиқиб кетиши сифатида талқин этилади.

Динамик балансда ишчанлик обрўси – бу сарфларга айланиши ва келажакда даромад келтириши лозим бўлган харажатдир. Шунинг учун мувофиқлик тамойилига кўра, кей-инги ҳисобот даврларида бу харажат аморти-зацияланади.

Бизнинг фикримизча, узоқ муддатли активларни ҳисобга олишда мулккий алоҳидалик тамойили билан юридик шаклдан иқтисодий мазмуннинг устуворлиги тамойили ўртасида узвий боғлиқлик бўлиши зарур. Бундан ташқари, ушбу икки тамойилнинг амал қилиши даромад ва харажатларнинг мутаносиблик тамойилига асосланган бўлиши лозим.

Мулкдан фойдаланувчи активлардан фойдаланиш натижасида иқтисодий наф олар экан, у ҳолда мулкнинг юридик ҳуқуқи активларнинг бухгалтерия балансида акс эттиришга асос бўлмаслиги керак.

Бухгалтерия ҳисоби амалиёти ва юридик талқин нуқтаи назаридан келиб чиқиб узоқ муддатли активлар ҳисобига мулккий алоҳидалик тамойилини қўллаш қуйидагича ташкил этилиши мумкин: шахсий мулкчилик, хўжалик

юритиш ёки оператив бошқарув ҳуқуқида бўлган узоқ муддатли активлар бошқа юридик шахсларнинг узоқ муддатли активларидан ажра-тилган ҳолда ҳисобга олинади.

Узоқ муддатли активлар ҳисоби негизи-да ётувчи кейинги муҳим тамойил – бу фаолиятнинг узлуксизлигидир. Ушбу тамойил корхонани бир маромда фаолият юритишини ва яқин келажақда ўз фаолиятини давом эттиришини билдиради. Узлуксизлик тамойили-га асосан, корхонада ўз фаолиятини тугатиш ёки қисқартириш нияти бўлмайди ва шунинг учун унинг мажбуриятлари ўрнатилган тартибда қондирилади.

Фаолият узлуксизлиги тамойили корхона активларини баҳолаш усулларини танлаш имконияти асосида юзага келади. Профессор Я.В.Соколовнинг таъкидлашича, ҳукумат томонидан ўтказиладиган асосий воситаларни қайта баҳолаш фаолият узлуксизлиги тамойилининг мунтазам равишда бузилишига олиб келади.

Бизнинг фикримизча, ўтказиладиган қайта баҳолаш мазкур тамойилнинг бузилишига олиб келмайди. Мазкур тамойил асосида активларни ўзгармас баҳоларда ҳисобга олиш эмас, балки фаолият юритаётган корхонани тан олиш ётади.

Динамик ҳисоб концепциясига биноан, асосий воситаларни дастлабки ёки тикланиш баҳолари асосида баҳолаш корхона активларининг рентабеллигини ҳисоблаш учун зарур. Корхона фаолияти узлуксизлиги тамойили мос келиш тамойили билан солиштирилиши лозим, яъни унга кўра, харажатлар ўша ҳисобот даврига шундай мос келиши керакки, шунга яраша даромад олинган бўлиши керак. Инфляциянинг ўсиб боровчи ва тайёр маҳсулотнинг нархни оширишга олиб келувчи даражаси мазкур корхонанинг асосий восита-ларини қайта баҳолаш заруриятини келтириб чиқаради.

Фаолият кўрсатаётган корхона учун узоқ муддатли активларни баҳолаш баланс қиймати бўйича амалга оширилади, бу ерда баланс қиймати деганда дастлабки қиймати, шунингдек, жорий тикланиш, ёки ўтказилган қайта

баҳолашлар ёрдамида ҳисоблаш, ёки эксперт йўли билан аниқланган жорий бозор баҳолари тушунилиши мумкин. Чекланган хизмат мудда-тига эга бўлган узоқ муддатли активлар учун мазкур муддат давомида дастлабки қиймат тизимли равишда камаяди. Шунга асосланиб, корхонанинг бухгалтерия балансида узоқ муддатли активлар қолдиқ қийматда қайд этилади. Агар корхона ўз фаолиятини тугатса, корхона фаолиятининг узлуксизлик тамойили бузилади. Бундай шароитда корхона мулкани баҳолаш усулини ўзгартириш лозим.

Ўз фаолиятини тугатаётган корхона учун узоқ муддатли активларни баҳолашда сотиш қиймати усули қўлланилиши лозим. Бунда қуйидаги ҳолатлар вужудга келиши мумкин: юридик шахснинг узоқ муддатли активларини сотиш қиймати кредиторлик қарзларини қоплаш учун етарли бўлади;

юридик шахснинг узоқ муддатли активларини сотиш қиймати кредиторлар талабини қондира олмайди ва улар ўзларига тегиши мумкин бўлган улушнинг бир қисмини олади;

юридик шахснинг узоқ муддатли активларини сотиш қиймати қарзлардан анча кўп ва у қарзларни тўлалигича қоплаш учун етарли бўлади.

Шундай қилиб, корхона фаолиятининг узлуксизлик тамойилини узоқ муддатли активлар бухгалтерия ҳисобига татбиқ этиб, қуйидагича ифодалаш мумкин: фаолият олиб бораётган корхонанинг узоқ муддатли активлари баланс қиймати (дастлабки, жорий тикланувчи, жорий бозор баҳолари, қолдиқ баҳолар)да баҳоланади. Корхона фаолиятини тўхтатилиб, оралиқ тугатиш баланси тузилаётганда узоқ муддатли активлар сотиш қиймати бўйича баҳоланади. Тан олиниб баҳоланган ва ҳисобга олинган ҳамда молиявий ҳисоботларда акс этирилган узоқ муддатли активлар тўғрисидаги маълумотларнинг объективлигини таъминлайди. Бу эса, ўз навбатида, объектив инвестицион қарорлар қабул қилинишини таъминлайди

Хулоса қиладиган бўлсак, мақолада соҳага доир хорижий ва миллий адабиётларни ўрганиш асосида бухгалтерия балансига таъриф ишлаб чиқилди. Бухгалтерия балансини тавсифлайдиган жиҳатлар очиб берилди. Бухгалтерия балансини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш мақсадида узоқ муддатли активлар моддий ва номоддий активларга ажратилди. Мулк (ер), бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг халқаро тажрибадаги янги таркиби шакллантирилди. Балансда товар-моддий захираларни таннархида, дебиторлик қарзларини соф қийматда акс эттириш, пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларини ликвидлик даражасига қараб жойлаштириш тартиби таклиф этилди. Ушбу таклиф ва хулосалар ҳам назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонуни. //Халқ сўзи 2016 йил 14 апрель.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги фармони. 2015 йил 24 апрель.
3. Исманов И.Н. Узоқ муддатли активларни баҳолаш. // “Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”, 2008, № 1. –28-б.
4. Молиявий ҳисоботнинг халқаро андазалари (рус тилидаги нашри). – М.: “Аске-ри- АССА”, 1998. –384-б.
5. Ришар Ж. Бухгалтерский учет: теория и практика: Пер. с фр. / Под ред. Я.В. Со-колова. – М.: “Финансы и статистика”, 2000. –С. 44.
6. Рудановский А.П. Анализ баланса. – М.: “Макиз”, 1926. –С. 278.
7. Соколов Я.В., Палий В.Ф., Ремизов Н.А. и др. Реформа бухгалтерского учета. Российские и международные стандарты. Практика применения. – М.: “Книжный мир”, 1998. –С. 13.